

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

VERSENY

(A VERSENY NÉHÁNY SZOCIOKULTURÁLIS ASPEKTUSÁRÓL)

Örök versenyben?

Akik a jelen társadalmi viszonyokkal lényegében elégedettek, azok hajlamosak a jelen társadalom jellemző sajátosságait antropológiai, „örök” sajátosságoknak gondolni. Ez így van minden társadalomban. Ekként beszélnek a ma kapitalizmusában sokan az ember „önző” természetéről, anyagiasságáról, és ekként tartják az ember természetéhez tartozónak a versengés szellemét is. A versengés természetesen az ember természetéhez tartozik. Sőt, a természet természetéhez. Hiszen azok a jelenségek, amelyekre például Darwin egész evolúcióelmélete is épül, a versengés mindenütt-jelenlétét bizonyítják, nem csak az emberi világban, hanem az élet minden megnyilvánulási formájában. A különböző fajok egymás-pusztítása és egymás elől menekülése: verseny; az egyes fajokon belül az egyedek küzdelme az életlehetőségeikért: verseny; s verseny eredménye már a petesejtek megtermékenyülése is. A verseny tehát biológiai törvény, s biológiai-etológiai oldala az emberek világában is joggal vizsgálható. Csak hogy az emberek világában *nem a verseny az egyetlen meghatározó* (s persze a természet egészében sem). Csak hogy az emberek világában *a verseny nem egyetlen meghatározó* (hanem nagyon sok, kultúra-függő változata lehetséges). Csak hogy az emberek világában megjelennek olyan meghatározók is, amelyek nem „a természet”, hanem sajátlagosan az emberi világ törvényei.

Az ember nagyrészt annak köszönheti felemelkedését, vagyis a természeti versenyben, a fajok versenyében kimutatható viszonylagos sikerességét is, hogy kooperatív lény, tudatosan és nem tudatosan, igen sok formában építve a kooperáció előnyeire. A *kooperáció* szintén a természet meghatározó törvénye, s bár kifelé (más csoportokkal szemben) ezt is motiválhatja a verseny, befelé (csoporton belül) mindenképpen fékezi, és az esetek jelentős részében felül is írja a versengés késztetéseit. Sőt, az is állítható, hogy számos esetben olyankor is érvényesül a kooperáció, amikor semmilyen versenymotívum nem áll a háttérben. Az tehát semmiképpen sem igaz, hogy a verseny mindenek feletti, elsődleges törvény volna a társadalomban. Az emberi társadalom, miként a természet is, egymással ellentétes,

egymással ütköző és egymást kiegyensúlyozó hatások eredőjében alakul. Problémát mindig az okoz – miként ezt például Csányi Vilmosnak (az ember alapvetően kooperatív-szociális természetét is hirdető) humánológiai írásai is gyakran hangsúlyozzák –, mikor valamelyik tendencia „túlfut”, egyoldalúan dominánssá válik. Véleményünk szerint – s emellett szeretnénk érvelni az alábbiakban – a „versenynek” a társadalomban játszott szerepére ma éppen ez a túlfutás a jellemző.

A verseny minden kultúrában jelen van, de jelentése, a kultúrában betöltött funkciója nagyon különböző lehet. Minden kultúrára jellemző, hogy az egyes jelenségcsoportokhoz milyen *szimbolika* kapcsolódik. A verseny egyrészt az emberi kultúra kezdeteitől kifejeződése az ember azon sajátosságának, hogy az emberi nem önfenntartása nagymértékben épít egyedei különbözőségére, a nem egyes tagjainak sajátos, egyedi tapasztalataira és képességeire, s a verseny egyik funkciója az egyedi képességek mérése. Az, hogy valakinek mik a *sajátosságai*, azt is jelenti, hogy miben *jobb* másoknál, ezért az emberi képességeket összemérő verseny mozzanata, mint (az emberiség szempontjából) pozitív tényező, kezdetől jelen van. Másrészt azonban ez összefonódik a társadalom *hierarchizálódásával*, a társadalomban feszültségeket, konfliktusokat és válságokat okozó egyenlőtlenségek kialakulásával is: a verseny ebben az összefüggésben a mellérendelt helyzet alá-fölérendeltséggé változtatásának – negatív asszociációkkal is övezett – folyamata. (Nem véletlen, hogy a Bibliában az első mellérendelt helyzethez – Ábel és Káin *testvér*-helyzetéhez – azonnal verseny, és az ebből fakadó *ösbűn* kapcsolódik). A verseny erősekre és gyengékre, jobbakra és kevésbé jobbakra osztja az embereket, s az is a verseny eszközévé válik, hogy az egyik terepen a versenyben alulmaradók más versenyszabályokkal próbálják kiegyenlíteni hátrányukat. (A fizikai versenyben gyengébbnek bizonyultak szellemi versenyben igyekeznek felülkerekedni; a hierarchiában alulmaradók, akiknél a győztesek „jobbak” voltak, arra próbálnak támaszkodni, hogy a felülkerekedők igazságtalan, embertelen eszközökkel kerekedtek felül, tehát *erkölcsileg* valójában a győztesek a „rosszak”, és áldozataik a „jók”, vagyis egy erkölcsi versenyben a „jobbak” és „kevésbé jók”

szerepei felcserélődnek). A versenyre vonatkozó ősi kulturális örökség tehát szimbolikusan azt sugallja, hogy a verseny egyfelől fontos, mert megmutatja, hogy ki kicsoda valójában (s ennek jegyében a bibliai történetben maga az Úr versenyezteti Káint és Ábelt), másfelől azonban veszélyezteti az emberiség békéjét (egységét, harmóniáját), s ezért feltétlenül kordában tartandó. E kordában tartás egyik módja az olyan versenyek alkalmazása, amelyekben elvben bárki győztes lehet: ilyenek a törzsi társadalmak beavatási szertartásaihoz köthető próbák, amelyek csak igen-nem (megfelelt/nem felelt meg) típusú szétválasztással járnak. Ám természetesen már ezekben a társadalmakban is érvényesül a „zéró összegű játsszámokon” alapuló verseny is, például a vezérkiválasztásban, amelyet az állatvilág „szarvasbögéseire” hasonló küzdelmek kísérhetnek (mint azt már Frazer oly érzékletesen ábrázolta a – ma már sok ponton vitatott, de éppen e jelenség bemutatásában elvülhetetlen érdemű – *Aranyág*-ban). Az ősi viszonyokhoz képest aztán később jelentős változások történnek. Egyrészt minél differenciáltabb és minél diverzifikáltabb lesz a társadalom, annál több területen jelenik meg a verseny (és persze annál több technika jelenik meg a verseny fékezésére, kordában tartására is). Másrészt a verseny mind több elemének lesz szimbolikus szerepe abban az adott kultúrára jellemző társadalom-modellben, amelyre a „verseny” fogalmát és asszociációkörét az adott kultúrában használják. Fontossá válik, (és szimbolikus jelentőségre tesz szert), hogy *milyen terepen* tartják fontosnak, lényegesnek, s egyáltalán lehetségesnek a versenyt; melyek a verseny meghatározó *szabályai*, mi a *tétje* (az általa elnyerhető „jutalom”), mi a *mércéje* a teljesítésnek, milyen a *verseny-győzelem szerkezete* (csak egy győztes van-e, az első három helyezettet választják-e külön a többitől, vagy folyamatos rangsort képeznek, illetve nincs rangsor, csak győztesek és vesztesek, megfeleltek és meg-nem-feleltek); milyen arányban vannak jelen a versenyben *testi és szellemi mozzanatok*, a verseny *egyéni vagy csoportos*, egyszeri vagy ismétlődő, stb. Mindebből nagyon lényeges elemek tudhatók meg az adott kultúráról, az adott társadalomról. Így válnak az antik világra jellemzővé (azok társadalmainak lényeges sajátosságait szimbolikusan hordozóvá) az olimpiai játékok és a színházi versenyek, valamint a poliszdemokrácia politikai választásai; a középkorban a lovagi tornák, illetve a paraszti kultúrának (az őstársadalmak viszonyait lefokozottan és zárványként továbbéltető) olyan rítusai, mint a „pünkösdi király” választása; (a késő-középkorban

az udvari élet bonyolult hierarchiájának pozícióiért folytatott küzdelmek, mint a királyi „lever”-n elfoglalt helyért, az ott betöltött szerepért folytatott vetélkedés). Az államszocializmusban, (amely jelentősen korlátozza a gazdasági versenyt, és a nyílt politikai versenyt „színpalak mögötti” küzdelmekké változtatja) a pártállam először elsősorban a hatalom ideológiai alapjává emelt „munka” (illetve az állampolgári lojalitás) területére igyekszik terelni a versenyt (felajánlási verseny, békekölcsön-jegyzés, stb.), illetve az olyan „versenyekkel” mint a „tisztá udvar, rendes ház” megpróbálja kiterjeszteni az államnak a magánszféra felett gyakorolt kontrollját; később a demokratikus nyilvánosság elől lezárt politikai versenyt kulturális versenyekkel (Ki mit tud, Ki miben tudós, illetve különböző televíziós műsorokban a szavazás lehetősége) igyekszik helyettesíteni. Ugyanakkor a társadalom ellenállása a privátlétbe való állami behatolás (és a magántulajdon, a magántulajdonok versenyének korlátozása) ellen olyan spontán versengések kialakulásában is megnyilvánul, amelyek éppen a privátlét szimbolikus határainak megerősítését is szolgálják (ilyen a kerítések, a síremlékek, majd, amikor lehetővé válik, a magánházak reprezentativitás-versenye). Az államszocializmus átalakulását (a kapitalista) versenytársadalomba azután a versenynek az élet legkülönbözőbb területeire való rohamos kiterjedése is jelzi; alapkérdéssé lesz az ország *versenyképessége*, az egyéni tudások *piacképessége* (azaz piaci versenyképessége), létrejön a gazdasági *versenyhivatal*, fellángol az egyes helységek, régiók, országok, a tudomány, a művészet, a sport, a szociális szféra, az egészségügy intézményeinek és képviselőinek versenye a befektetőkért; a dolgozóké az állásokért; a vállalkozóké a piac egy-egy szeletéért; az iskoláké a hallgatókért, és így tovább. (Ez csak az államszocializmushoz képest új fejlemény: a kapitalizmus, ahogy az Európában az elmúlt ötszáz évben fokozatosan kialakult, eleve és alapvetően versenytársadalom).

A verseny és a kapitalizmus

Mert éppen a kapitalista társadalommal, a polgári társadalommal lesz maga a verseny („szabadverseny”) az egész társadalmi lét uralkodó metaforájává; a kapitalista társadalom alapjául szolgáló piac, amelynek terepén minden lényeges tevékenység versenyformát ölt (egyfelől az áruk és szolgáltatások versenye, másfelől a vevők versenye az árukért és szolgáltatásokért) saját szemléleti alap-

jait az egész társadalomra kiterjeszti, mint Marx mondja, „uralkodó gondolattá” teszi; mivel ebben a társadalomban az uralom alapja a piaci sikeresség (a polgárság hatalomátvétele éppen azt jelenti, hogy az uralom, a hierarchia korábbi alapjait kiiktatva ebben a társadalmi formában a piaci sikerességet, s az ezáltal felhalmozott tőkét tekintik az uralom legfőbb meghatározójának), ezért a társadalmi viszonyok legfőbb szervezőjének a *piaci versenyt* tekintik, s ez (egyoldalúan) felerősíti magának a versenynek általános jelentőségét, szimbolikus szerepét is. (Ekkor kezdik – a polgári társadalom más jellemző mozzanataival együtt – a versenyt az emberi lét legfőbb „örök” hajtóerejének tekinteni, s aligha véletlen, hogy Darwin éppen e társadalom fénykorában veszi észre a természetben a verseny hatalmát, a „struggle for life” általános jelenlétét, amelyet aztán sok társadalomtudós siet az emberi társadalom alapörvényévé avatni).

Kétségtelen, a kapitalista társadalom életképességének, sikereinek egyik alapja éppen abban rejlik, hogy a versenyt korábban korlátozó tényezők (kasztt-, és rendi határok, privilégiumok, függőségek és szolidaritási kötelezettségek, közösségi tulajdonok és közösségi etikák, ideológiák) kiiktatásával elvben minden egyént bekapcsol (valamilyen) versenybe. Ennek ugyanis *számos pozitív hozadéka* van. Egyrészt *megnöveli a társadalomban a diverzitást*: az egyének különböző közösségekbe való besorolásával szemben felszabadítja a közösség többi tagjától eltérő képességeit, lehetőségeit, (a polgári társadalom éppen az ilyen egyéni képességek, lehetőségek felismerésére és felszabadítására buzdítja tagjait), s ez – a korábbi társadalmak viszonyaihoz képest – az egyéni sajátosságok jobb kihasználásához, *az emberek fokozódó elkülönződéséhez* vezet, (az *ebben az értelemben vett* individualizálódás pedig – mint említettük – *az egész nem lehetőségeinek jobb kihasználását* is jelenti). Másik pozitív hozadéka a verseny uralkodó alapelve emelésének a versenyben rejlő *innovációs* potenciál. Magától értetődő, hogy a versenyelőnyök jelentős részének alapja valamilyen új, mások számára nem ismert ötlet, eljárás, eszköz, magatartás alkalmazása, ami kiemelheti az újtót azok köréből, akik nem élnek az általa alkalmazott ötletekkel, eljárásokkal, illetve meglepheti, s ezáltal hátrányos helyzetbe hozhatja a versenytársakat. A fejlődés, haladás gondolata ezért erősen össze is kapcsolódik a verseny szemléletével. A verseny drasztikus fékezése – mint ezt az egalitáriánus társadalmi kísérletek kritikájaként például Madách *Az ember tragédiája* falanszter-jelenetében ábrázolja

– egyúttal az innovációs képességek korlátozását is jelentheti.

Ám ugyanakkor a versenynek *e pozitív hozadékaik sem nevezhetők egyértelműen pozitívnak* az emberiség szempontjából. A diverzitás-növekedés egyrészt gyengíti a társadalom kohézióját (az individualizáció egyúttal a társadalom atomizálódását, az egyén elmagányosodását, az egyéni célkövetéseknek egymással szemben való érvényesítését, a saját szempontok monopóliumára való törekvést is jelenti, s így a verseny – mint többek között Mészáros István hangsúlyozza fő művében, *A tökén túl*-ban – maga hozza létre nap mint nap önmaga ellentétét, a monopóliumot is). Mindez által pedig nem csak a társadalmi egész gyengül, de az egyes egyének is mindinkább korlátozó erővé válnak a többi egyén számára, ez viszont azzal jár, hogy az individualizáció önmaga korlátjává válik. Másrészt mind a diverzitást, mind az innovációt korlátozza az, hogy a verseny egyértelműen *piaci* verseny: a piac eleve csak azt részesíti előnyben, ami potenciális haszonnal jár (vagyis a versenyt a *haszon* dimenziójára szűkíti le), s ezáltal egyértelműen fékez, korlátoz minden olyan innovációt, és fékezi, korlátozza minden olyan individuális képesség kibontakozását, (erősen behatárolva az emberi nem szempontjából fontos diverzifikáció lehetőségeit is), ami nem mérhető a haszon gyarapodásával. Tehát a kapitalista társadalmak igen jelentős előnyöket hoznak magukkal a társadalom differenciálódása és az innováció szempontjából, ugyanakkor – éppen a verseny-szemlélet uralmának is köszönhetően – e szempontokból sem nevezhetők optimálisnak.

Ráadásul a verseny mindenek fölé helyezése ezekben a társadalmakban *egyértelműen negatív*, az emberiség szempontjából hátrányos következményekkel is jár. A versenyelv egyoldalú túlfutása a kapitalizmusban azt is jelenti, hogy a versenyelv uralma olyan területekre is kiterjed, olyan területeken is érvényesül, ahol ez egyáltalán nem adekvát. Olyan területeken, amelyek a versenyt felülíró kooperáció sokkal eredményesebb lenne, s olyan területeken is, amelyek lényege éppen a verseny kiiktatása lenne. A *tudományban* például a verseny-szemlélet segíthet az egyes elméletek gyenge pontjának megtalálásában, új gondolatok keletkezésében, de ha a verseny szemlélete eluralkodván az eredmények féltékeny őrzéséhez, az egyes elméletek, iskolák egymást romboló küzdelméhez vezet, ez távolít a tudomány számára ideális állapotoktól. (A tudomány szempontjából az ideális az olyan – például a Becquerel-laboratórium történetéből közismert

– léggör, amelyben a Nobel-díjas tudósok állandó, egymást termékenyítő eszmecseréje segítette a világraszóló eredmények létrejöttét, vagy, hogy frissebb példára utaljunk: a géntérkép kollektív tulajdonként kezelése, az eredmények azonnali közzététele a tudomány sokkal gyorsabb előrehaladását eredményezi, mint az ebből is piaci versenyt formáló „üzleti” szemlélet. A tudomány szempontjából sokkal ésszerűbb /lenne/ a különböző nézetek szintetizálása, a különböző nézőpontok összedolgozása, mint a piaci verseny által sugallt megoldás, a nézőpontok, iskolák hol ezt, hol azt előtérbe helyező, divathullámszerű, az előző „divat” által képviselt teljesítményt teljesen elértékeltelítő, elvető váltogatása). Az *emberi kapcsolatok* szempontjából korántsem tekinthető optimálisnak, ha a nemek vagy a nemzedékek viszonyát is versenynek tekintik. (A nemek viszonyában például ebből adódik a házastársak között dúló megannyi „rózsák háborúja”; a szexualitás teljesítmény-versennyé degradálása, a hűség értékének lefokozása, és az állandó bizonytalanság, hogy mikor kerül az ember lecserélésre, mert valaki jobbnak láttatik nála a „versenyben”; a nemzedékek között ebből adódik az a fiatalság-kultusz, ami az idősebb életkorokat vállalhatatlanná téve megannyi hazug és öncsaló erőfeszítést eredményez, ami megfosztja a fiatalabb nemzedékeket az idősebbek tapasztalatainak hasznától, s ami az előbbieket az utóbbiak kíméletlen félresöpprésére, az utóbbiakat az előbbiek visszatartására, lealázására sarkallja. Mindez megint csak nem a polgári társadalom kizárólagos sajátja, de e társadalom verseny-centrizmusa mindezt felerősíti). A polgári társadalom kétségkívül jelentős fegyvertényt hajtott végre azzal, hogy kikezdte a bemerevedett hierarchiákat: a születési előjogokat, a férfiuralmat, a rigid gerontokráciát. De ha ez csak azt jelenti, hogy a kevesek despotizmusával szemben bárkinek lehetővé teszi, hogy – a „szabad” versenyben győzedelmeskedvén – despota legyen (a tizenkilencedik század Tolsztoj, Stendhal, Balzac műveiben is ábrázolt Napóleon-kultusza éppen ennek az – akkor friss – élménynek a kifejeződése); ha csak azt jelenti, hogy felszabadítja a nemzedékeket az egymás elleni könyörtelen küzdelemre; ha csak azt jelenti, hogy a párkapcsolatot is adáz vetélkedés terepévé formálja –, akkor mindez inkább destrukciónak, mint felszabadításnak bizonyul. A valódi felszabadítást a merev hierarchiák uralma alól nem a hierarchia-termelő verseny, hanem a verseny szempontjait felülíró, a verseny egyoldalú hatásait kiegyenlítő, a versengő készleteknél erősebb együttműködési érdekeket előtérbe állító *kooperáció* jelentheti.

A verseny kapitalista szemlélete végső soron persze maga is az együttműködés ideológiájára támaszkodik. A piac automatizmusa és/vagy a társadalom intézményei a verseny viszonyai között is összerendezik a társadalmat, a „szabad verseny” ideológiája pedig a versenyben egyenlő jogokat ígér; az eszményített kapitalista piaci verseny egy olyan *együttműködést* feltételez, amelynek szereplői közösen elfogadják a társadalmi együttélés (s ezen belül a verseny) szabályait, s így a verseny maga sem egyéb, mint az együttműködés sajátos (polgári, piactársadalmi) formája. Verne utópikus és demokratikus, szeretetben élő kísérleti társadalmi (lásd például a Sándor Mátyás Antekirtta szigetét, és most tekintsünk el attól, hogy ezeket az ideális társadalmakat az ilyen fantáziákban is „felvilágosult despoták”, idealista különcök, s nem spontán, demokratikus társulások hozzák létre): *kapitalista* utópiák, a kapitalista szabadverseny – mint együttműködés – ideáltipikus megvalósulásai. Csakhogy a valóságban a verseny nem így működik. Minden eleme, amit ideologikusan együttműködésnek igyekeznek feltüntetni, felülkerekedés egy kíméletlen küzdelemben. A tőke és munka „együttműködése” – az összes többi viszony alapja ebben a társadalomban – az ideológia szerint egyszerű, kétoldalú szerződésen alapul (a szerződés pedig *per definitionem* együttműködés). Ám ebben a viszonyban valójában sem az együttműködés, sem a verseny nem érvényesül. Ebben a viszonyban nem az utópiában feltételezett szabad polgárok társulnak egymással, hanem olyan alkalmazotti viszony jön létre, ami *ebből a szempontból* nem különbözik a fizetésért dolgozó háziszolga helyzetétől, akivel kapcsolatban „gazdája” ugyan szintén elmondhatja, hogy ők csak „együttműködnek” a ház üzemeltetésében, ám ezt túlságosan nem lehet komolyan venni. A tőke forgatója és a tőkét létrehozó dolgozó egyenlőtlen helyzetben vannak, nem ugyanabban a dimenzióban mozognak (ez már csak abból is látszik, hogy a tőkés elbocsájthatja a munkást, a munkás pedig szabadon dönthet ugyan a munka feladása mellett, de – legalábbis a kapitalista társadalom keretei között – nem bocsájthatja el a tőkét). Mivel nem ugyanabban a dimenzióban mozognak, ezért versenyhelyzetben sincsenek egymással. A munkás a többi munkással, és a „tartálékba helyezett” munkanélküliekkel versenyez, ám ennek a versenynek a feltételeit alapvetően nem a verseny résztvevői, hanem a tőke szabja meg. (A munkás érdekvédelmi szerveződések kiküzdhetnek bizonyos versenyszabályokat, de ezeket a tőke, amikor teheti, visszavonathatja, illetve sosem járul

hozzá olyan játékszabályokhoz, amelyek a társadalom alapjait, a profitelv mindenek-fölöttiségének érvényesülését veszélyeztetnék). A tőkés nem a munkással, hanem a többi tőkessel versenyez (a munkással nem kell versenyeznie, mert eleve előtte-fölötte van; persze a társadalmi mobilizáció következtében bekövetkezhetnek helycserék, s ez tűnhet úgy, mintha a mindenki mindenki ellen folytatott versenyében történnének előzések és lemaradások, valójában azonban a felemelkedő munkás csak már mint – új – tőkés lesz versenytársa a többi tőkésnek, mint ahogy a lesüllyedő tőkés csak akkortól lesz versenytársa a többi munkásnak, amikor már ő is rákényszerül arra, hogy munkaerejét áruba bocsássa). A tőkék versenye sem valamiféle gentleman agreementen alapul. Bár itt már vannak közös, a kapitalista társadalmi formát domináló csoportok (vagyis a tőkésék) által közösen elfogadott játékszabályok, de ezek jelentős része szintén csak elvben érvényesül: a különböző monopóliumok, társulások, az állammal való összefonódások a tőke egyes csoportjait olyan előnyös helyzetbe hozzák, amelyből egyoldalúan ők diktálhatják a versenyszabályokat. Verseny tehát van, csak nem éppen az együttműködés, közösen elfogadott játékszabályok, hanem nyers hatalmi tényezők képezik az alapjait. Ugyanígy van a „nemzetek versenyében” is. Az ideológia a nemzetek versenyét is egyenlők közti nemes versengésnek tünteti fel, s a lemaradást a lemaradók gyöngeségeinek tulajdonítja. A valóságban ilyen verseny még kevésbé létezett, mint az egyes országokon belüli szereplők versenye. A különböző társadalmak a kapitalista történelem minden szakaszában egyenlőtlen lehetőségekkel rendelkeztek, a kisebbek, gyengébbek, tőkeerővel kevésbé bírók mindig ki voltak téve az alávetetésnek, az alávetetés pedig – néhány kivételes esettől eltekintve – nem adott lehetőséget a felzárkózásra, a valóságos versenybe való belépésre. A hatalom csúcsain persze volt vetélkedés és sok esetben akár lényeges pozíciócsere is, és a körülmények szerencsés egybeesésével (és saját tőke felhalmozásával) egyes országoknak-régióknak sikerült kitörni az alávetett helyzetből is, mások pedig a domináns helyzetből lehanyatlottak a perifériára, de az esetek többségében az uralkodó hatalmaknak mindig megvoltak az eszközeik (a gyarmatosítástól az adósságszűrésig, a katonai erő alkalmazásától a hitelképesség-minősítésig) arra, hogy az alávetetést tartósítsák. Így valóságos verseny (az egyes társadalmakon belüli helyzethez hasonlóan) csak az éppen domináns hatalmak között, és – egy másik dimenzióban – az általuk versenyztetett „proletárnépek”

között folyik. Együttműködés pedig az uralkodók és alávetettek között nincsen (ha csak az alávetettek kényszerű önárendelését nem eufemizáljuk együttműködésnek); az alávetettek között a dominálók minden eszközzel igyekeznek megakadályozni az egymással való együttműködést (s az érdekvédelmet nemzetközi szinten még annyira sem lehet intézményesíteni, hatékony ellenőrvé tenni, mint az országokon belüli szakszervezeti mozgalomban); a dominálók közti együttműködés pedig főként a rendszer fenntartását jelenti, és többnyire csak időleges (addig tart, amíg a verseny az „élboly” egyes tagjai között ki nem éleződik). Verseny tehát nemzetközi viszonylatban is van, de alapjait itt sem az együttműködés, a mindenki számára azonos szabályok, hanem elsősorban a nyers hatalmi tényezők képezik. S minél inkább így van ez, annál kevésbé érvényesülnek a verseny pozitív, s annál erősebben a negatív következményei.

A verseny – méghozzá a bizonyos mértékig együttműködésen alapuló verseny – modern eszménye a prekapitalista társadalmak még alávetett helyzetben lévő piaci viszonyaiból indult el hódító útjára, s bár a piaci társadalom uralomra jutása az évszázadok során megváltoztatta a verseny feltételeit és jellegét, ez az eszmény a mai napig fennmaradt, és mint legitimáló tényező, fenn is kell maradjon mindaddig, amíg a társadalmat a tőke mozgatja. S bár a verseny az ideáltipikus tiszta formában egyáltalán nem nevezhető e társadalmak valóságos lényegének, a tőkének – éppen ezért is – létfontosságú, hogy a társadalmi lét minden elemét áthassa a verseny szellemével, hogy minél több *rész*-tényező versenyezzék, mert a (mindenütt jelenlévő, mindent átható) verseny legitimálja a *győzelmet*, a fölemelkedést, (egyesek magasan mások fölé emelkedését, amit az előjogokat, privilégiumokat megtámadó polgári ideológia csak a mindenki által elfogadott verseny eredményeként képes elfogadtatni saját társadalmával). A „győzelem” ugyan valójában többnyire nem igazi „verseny” eredménye, hanem az esetek nagy részében (nyílt vagy „színfalak mögötti”) erő-érvényesítésnek és különböző, eleve-meglévő előnyöknek köszönhető – bár kétségkívül néha, (főként a rendszeren belüli paradigmaváltások idején) valóban új erők megjelenése, megszerveződése, megerősödése is eredményezheti, korántsem ez az általános –,¹ a rendszer újratermelői mindenestre rendkívül nagy erőfeszítéseket tesznek azért, hogy

1 Egyébként már Mills a „White Collar”-ban észrevételezi, hogy a szabad versenyről legtöbbet a született előnyök birtokosai beszélnek.

minden győzelmet, előnyt egy lényegileg fair play-n és közmegegyezésen-együtműködésen alapuló versenyrendszer működéséből vezessenek le. (Bár a fair play szinte sehol sem érvényesül, az ideológia azt sulykolja, hogy a fair playtől való eltérések csak kivételes devianciák; s egyes szabályszegések megtorlásával újra meg újra azt a hatást keltik, hogy a rendszer egésze egészséges, és mindig helyreállítja a tisztességes verseny kereteit).

A *sport*(verseny) hűségese modellje ennek a társadalomnak. (Nem véletlen, hogy a társadalmi forma kései szakaszában épp olyan alapvető formája lesz a szórakoztatásnak – az alapviszonyok imitált önélvezetének –, mint az ókori Rómában a gladiátorjátékok: ott a társadalmi viszonyok kulcsmozzanata a rabszolgák életének elfogyasztása, emitt a „verseny”). A sport elvben a verseny legtisztább formája, ahol a jól körülírt képességek méretnek össze, ki tud messzebbre, gyorsabban, magasabbra, ügyesebben... És éppen ezért igen alkalmas egy olyan rendszer szimbolikus megjelenítésére, amelyben – persze szintén elvben (de olykor a gyakorlatban is) – ugyancsak képességek mérődnek össze, s amelyben a gyorsabb, ügyesebb, erősebb (piaci) előnyökre tehet szert. Bár ahol különböző erejű fizikumok és lelki képességek feszülnek egymásnak, ott viszonylag tisztán mérhető, hogy ki a jobb, azért a társadalom egészéhez hasonlóan a sport sem mentes egyéb, a tiszta verseny eszményétől eltérítő tényezők hatásaitól. Számos sportág igen költségigényes, s így a felszereléstől a felkészítésen át a menedzselésig köztudottan nagyon sok múlik a sportoló mögötti háttér tőkeerejétől. Bár a tehetség, a győzelem ígérete megszerezheti az adott sportolónak ezt a háttérrel, ha valami okból nem jut hozzá, esélyei nagyon lecsökkennek. Az egyenlőtlen esély a nemzetek közötti viszonyban is érvényes (a sportban is). Mivel a sportversenyek nemzetek közötti szimbolikus vetélkedések is, számos mód van arra – és az utóbbi évtizedekben a sport növekvő üzleti jelentősége miatt ez még fokozódott is –, hogy a dominánsabb nemzetek erőfölényét e tekintetben is érvényesítsék: egyes kiváló versenyzők áthonosítása; a doppingügyekben a lebukás esélyét nagyban csökkentő, az ellenőrzési technikák előtt járó tudományos háttér; és nem utolsósorban a médiaérdeklődés (ami aránytalanul nagyobb mértékben övezi a „nagy nemzetek” sportolóit és az erősségüket jelentő sportágakat, mint a kisebbeket, amelyek sikersportágait a kisebb érdeklődésre, kisebb szurkolótáborra hivatkozva ki is szoríthatják például az olimpiák

műsorából).² Természetesen – mint ahogy a társadalomban is vannak önerőből felemelkedők – a sportban is fel lehet jutni, hendikeyes helyzetből is a csúcsra (és ilyen példákra a fair play, a verseny-eszmény ébrentartása végett a rendszernek is szüksége van), de ehhez gyakran nem elég még a nagyobb tehetség sem, csak a *sokkal* nagyobb...

A verseny a kapitalista társadalomban nem egyszerűen emberek, emberi képességek egymással való összemérését jelenti, hanem mindig *mennyiségi* verseny is. A mércét állandóan emelni kell. A sportban a többiek legyőzésével legalábbis egyenértékűen fontos a rekord, az állandó növekedés bizonyítéka, mint ahogy a tőke sem pusztán a többi tőkével versenyez: neki magában is állandóan gyarapodnia kell, különben a tőketermelés lényege, bővített jellege törik meg, s a nem növekedő tőke: hanyatló tőke (miként ezt már a tőkés társadalom kezdetei óta tudni lehet). A győzelem ekként mindig csak időleges, hiszen a holnap győzelme a ma győztes pozíciójának túlhaladása (akár a tegnapi győztes haladja meg önmagát, akár kihívója). De az egész versenyt ez a győzelem értelmezi: a „verseny” *legitimálja a felülkerülő győzelmét, a győzelem viszont az egész versenyt*. Ha győzni akarsz (ha „fel” akarsz kerülni, ha el akarod érni mindazt, amit értéknek tartasz: hatalmat, gazdagságot, boldogságot), akkor versenyezned kell – sugallja ez a világ. Ha olyan értékeid, céljaid vannak, amihez nem kell „fent” lenni, mint amilyen a biztonság, a szeretet, az igazi boldogság, nos, ehhez nem kell versenyezned (ily módon az alulmaradó is kielégülést nyerhet a világban), de a rendszer egész önújratermelő gépezete azt sulykolja, hogy igazából még ebben az esetben is versenyezni kell: a biztonságot, a szeretetet, a harmóniát állandóan ellenséges környezet veszélyezteti, amellyel szemben a „kisvilág” is csak versenyben-harcban védhető meg. (Jellegzetes toposza a „magányos hősré” építő filmeknek-történeteknek az, amikor a versenyvilágon kívül álló, abból kivonuló főhős családját elpusztítják, vagy végveszélybe kerül, s ettől a hős megszállott és győzelemképes versenyzővé-harcossá válik). Ez persze nem csak ideológia, hanem a való-

2 Egyes esetekben az előnszerzés eszközei között felmerülhet a pontozásos, bíráskodásra épülő sportágakban a nehezen leleplezhető elfogult ítékezés is, ez azonban, amikor ilyesmi előfordul, nem mindig a nagy nemzeteket segíti (inkább az adott sportág sportdiplomáciájában szerzett pozíciók befolyása érvényesül) és önmagában nem is nagyon alkalmas szerzett előnyök tartósítására (hiszen az túlságosan rombolná az egyenlő esélyek látszatát, e verseny tisztaságába vetett hitet, amelynek fenntartása azért mégis fontosabb érdek).

ság képe is, hiszen a mindent áruvá, piaci verseny tárgyává változtató, változtatni próbáló társadalom maga ez az állandóan ellenséges környezet.

Ez a szemlélet, a győzelem által legitimált verseny szemlélete jól látszik a *természethez való viszonyban* is: az ember ebben a társadalomban felül akar kerekedni a természetén is, ezt a felülkerekedési törekvést, a természet egészével folytatott versengést pedig (ami oly idegen a nem-kapitalista társadalmak szemléletétől) szintén csak a *győzelem*, a természet meghaladása, s egy mesterséges, második természet létrehozása indokolja. Néhány évtizeddel ezelőtt e győzelem mámore még zavartalan volt, s a jövőképek e folyamat kiteljesedését jóslták; a természet ereje azonban azóta számos figyelmeztető jelzést adott arról, hogy ez a győzelem talán mégsem lehetséges, akkor pedig az egész verseny-szemlélet (a természet vonatkozásában mindenesetre) legalábbis megkérdőjelezendő. (Ilyen jelzések persze korábban is voltak, s hogy ezek az utóbbi időben egyre drámaibb formában kerülnek az emberiség figyelmének előterébe, annak is köszönhető, hogy fokozódóan tudatosodik a rendszer alapvető sajátosságainak ellentmondásossága – s ezek között a versenyszemlélet túlfutásának negativitása – is).³

Ember az áruk versenyében

Az ember (rész) győzelmei a természet felett elsősorban a mesterséges természet létrehozásában, az ember demiurgoszi tevékenységében, munkája objektívalódó eredményeiben, *tárgyi világában* mutatkoztak meg. Ez a tárgyi világ az, amely olyan értékévé vált az ember számára, hogy erre rá lehetett építeni az árutermelés egész rendszerét: a kapitalista verseny éppen a tárgytermelés szükségletei körül indult be, s innen terjedt át a társadalmi lét egészére. Nem csodálható hát a tárgyak szimbolikus jelentősége ebben a társadalomban (amit többek között kiválóan jelez az egész polgári festészet, amelynek egyes korszakaiban – más korok képzőművészetétől jelentősen különbözve – legfőbb témává válik az ember tárgyi környezete; vagy a polgári irodalom, amelyben ugyancsak feltűnő szerepet kap a

tárgyi környezet részletező leírása). Fontos *tárgyak birtoklása* mindig jelzése volt az ember társadalmi hierarchiabeli helyének, a társadalmi versenyben elért sikereinek, ám a polgári társadalom ezt a maga születése idején kiemelt fontosságúvá teszi először az arisztokrácia, majd a hatalom átvételével párhuzamosan önmaga számára is. Minthogy a polgári társadalom létrejöttének kulcsmozzanata a tárgytermelő ipar fejlődése, a polgár számára a tárgy nemcsak kincs formájában fontos (mint a korábbi korokban), hanem a világot mozgató *termelés* szimbóluma is (ugyanúgy, ahogy a feudalizmus világában a hatalom és a termelés alapjául szolgáló föld birtoklása). A tárgyak ebben a társadalomban kétszeresen is versenyeznek egymással. Egyrészt az egész piac az áruk versenye (s bár áru lehet bármi: szolgáltatás, emberi képesség, s maga az ember is, de az áru klasszikus formája a *tárgy*, hiszen ha nem tárgyi dolog áruvá válik, azt is „eltárgyasulásnak” tekintjük), így a tárgyak első szinten mint *árúk* lépnek versenybe egymással. (Ez egyúttal az eladók versenye, amelyben a tárgy megmunkálásától a designon, a csomagoláson át a reklámgig, a marketingig minden azt szolgálja, hogy az eladó előnybe kerüljön konkurenseivel szemben – konkurensten érve a hasonló tárgyak kínálóit, de az összes többi eladót is, hisz minden pénz, ami nem a mi tárgyunk megvételére szolgál, valaki mást erősít). A tárgyak második versenyszintje a *vevők* versenye, a tárgyak itt már az emberek versenyének szimbolikus kísérőjelenségeiként jelennek meg. (A vevők között verseny a tárgyak vonatkozásában nyilván akkor áll elő, amikor az egyes tárgyak értékessége-drágasága és/vagy ritkasága nem teszi lehetővé mindenki számára a hozzáférést e tárgyakhoz. Ilyenkor – ha a vásárlóképes kereslet meghaladja a kínálatot – megindul a küzdelem a kívánt tárgy megszerzéséért; ha pedig éppen a vásárlóképes hiánya állít a megszerzés elé korlátokat, akkor a más területeken folytatott verseny győztesei – a vásárlóképes kevesek – szerzik meg a tárgyat. A megszerzett tárgy mindkét esetben versenygyőzelem eredménye, s így győzelmi jelkép (presztízsjelző, státusszimbólum) lesz.

Minél több tárgy van egy társadalomban, az egyes tárgyak birtoklása annál finomabb státuszjelző; a rétegzett társadalmak rétegei egészen pontosan jelezhetők a tárgyak finom (minőség) különbségein keresztül. A rétegződés finomodása általában abba az irányba tart, hogy a státuszjelző utalások egyre kifinomultabbak lesznek (ahogy ezt a folyamatot Norbert Elias *A civilizáció folyamata*-ban oly aprólékosan bemutatja); a legfelső szegmens mintegy

3 Az sem véletlen, hogy azok a társadalmak, amelyek éppen feltörekvőben, felemelkedőben vannak, vagyis amelyek számára a verseny éppen pozitív oldalát mutatja, kevésbé érzékenyek a természet vészjelzéseire is, és saját gyakorlatukban továbbra is zavartalanul érvényesítik a természet meghódításának, a „természet fölötti győzelem” eszményének szemléletét.

láthatatlanná válik a nyilvánosságban; az inkább a feltörekvők-felemelkedők (de nem a legfelül lévők) tárgykultúrájára jellemző hangsúlyos és olykor harsány státusszimbólika helyett a legfelső csoport tárgyi státusszimbólumait olyan utalások jelzik, amelyek dekódolásához már külön ismeretrendszer szükséges. (Vagyis az exkluzivitást itt az is biztosítja, hogy csak a beavatottak szűk köre ismeri azokat a kódokat – a „parvenük” mindig ezen „véreznek el”, ezeket a kódokat nem ismerik –, amelyek segítségével pontosan követhető, hogy mi milyen társadalmi státuszra utal). Az ilyen rejtett jelzések (a szemüveg márkája, a karóra típusa, a fogyasztott ételek-italok forrásai, és legfőképpen a tárgyak használatmódja) egyszerre szolgálják az adott csoport identitás-éretetének folyamatos újratermelését, és az exkluzivitást. A legfelső csoport maga örökdió afelett, hogy tárgyszimbólikája (is) megfelelőképpen alátámaszsa a csoport elkülönülését, és felső helyzetét kifejezőségét. Ugyanezt (a lefelé való elhatárolódást) megteszi a többi csoport is, de ezek esetében már sokkal több a nyilvános segítség: a különböző rétegek igényeihez igazodó üzletek (pl. menedzserboltok) elkülönülése, a média eligazító jelzései segítenek abban, hogy a különböző rétegek megtalálják a maguk státuszához illő tárgykínálatot. A szocializmus egalitárius ideológiájának világában felnőtt kelet-európaiak számára furcsa lehet, ahogy például az amerikai társadalomban maga a társadalmi környezet diszkriminálja azokat a „különcöket”, akik saját státusukkal nem adekvát tárgyi környezetben élnek; de például az a rohamos differenciálódás, ahogyan a rendszerváltás után a szegényes tárgykínálatú orosz társadalomban is kialakult a tárgykultúrák kasztrendszer, azt mutatja, hogy a stratifikáció tárgy-„nyelve” nagyon gyorsan (legalábbis egy szintig) „megtanulható”. (Persze jól tudjuk, hogy a kasztrendszer az államszocializmus idején is működött, s éppen a különösen despotikus orosz hiánytársadalomban már akkor is nagyon nagyok voltak a tárgykultúra-különbségek is a „fent” és a „lent” között, a piacgazdaság új fejlődésében ebben a közegben az, hogy szintűgy igen gyorsan differenciálódtak-kasztosodtak a köztes kategóriák). A piac tehát igen jól jelzi (tárgykínálatában is), hogy ki hol áll a státus-versenyben, ugyanakkor kifejezi a verseny dinamikáját, a struktúrában való mozgásokat is.

E dinamikának egyik fő megnyilvánulási terepe a *divat*. A divat irányítása is ádáz verseny a különböző „divatdiktátorok” között, de ennél talán még fontosabb az a verseny, amire a divat „zsarnoksága” a divathoz igazodókat készíti. A divattrendek is-

merete, az ezekhez való igazodás a fogyasztók-vevők versenyében pontosan leképezi azt, ami a piacon az ártermelők versenyében történik: az egyes szereplőknek naprakészeknek kell lenniük, mert ahogy az állandó innováció leértékeli azon termelők árát, akik nem tudnak lépést tartani az újításokkal, a divat alakulása könnyörtelenül leértékeli azokat a fogyasztókat, akik nem követik elég finoman a trendeket. (S ez nem csak szimbolikus leértékelés: esetenként valódi versenyhátrányt jelent, ha valakiről azt látják, hogy nem felel meg az éppen uralkodó elvárásoknak).

Egy néhány évvel ezelőtti kutatásunkban (eredményeinek összefoglalását lásd: Kapitány–Kapitány: *Tárgyak szimbolikája*. Új Mandátum, Bp. 2005), rákérdeztünk arra, hogy az emberek mit tartanak presztízstárgyoknak illetve luxustárgyoknak. A „presztízstárgy” fogalma, úgy tűnik, elsősorban a divat által a köztudatba helyezett, és a versenybeli helyzetet leginkább jelző tárgyakhoz kapcsolódik – többnyire olyan tárgyak ezek, amelyek már a középosztály (a verseny dinamikája által leginkább mozgatott csoportok) számára elérhetőek, és ugyanakkor alkalmasak finom különbségek, emelkedések, csoporthatár-átlépések kifejezésére. (Ilyen tárgyként említik az országos reprezentatív minta válaszadói a különböző számítástechnikai tárgyakat, high-tech eszközöket, a mobiltelefon – amelynek márkája, extrái, memóriakapacitása is különbségjelző lehet –, az olyan öltözék-kiegészítőket, mint a kalap, nyakkendő, szemüveg, karóra, töltőtoll; a különböző ékszereket, drága kozmetikumokat). A „luxustárgy”-kategóriába viszont inkább a felső rétegek exkluzív életformájának olyan szimbólumai soroltatnak, mint az úszómedence, a szauna, magán szolárium, a kertés villa, a luxusautók, a jacht, a helikopter és magánrepülő, a nagy értékű műtárgyak. Természetesen nagyon nagy különbségek vannak abban, hogy ki mit minősít (a saját szintjén elérhetetlen) luxustárgynak, (van, akinek a jachtnál kezdődik, van, akinek már a mosogatógép, s van, akinek már a mobiltelefon is az), de általánosan elmondható, hogy eléggé jól elválnak a valóságos verseny tárgyát képező presztízstárgyak csoportja a luxustárgyaktól: az osztársadalmi verseny *győztes pozícióit jelző* életforma-szimbólumoktól.

A tárgyak versenye, mint említettük, a polgári társadalomban a legfőbb mozgató rangjára emelt verseny egyik kiemelt szimbóluma és megnyilvánulási terepe. Ebben a társadalomban az emberi motivációkat évszázadok óta jelentős mértékben a tárgyak birtoklása felé terelik; a vonzó életmód-

ok (és az ezen életmódokhoz kapcsolódó tárgyak) válnak a társadalomban (a versenyben) elért siker legfőbb kifejeződés-formáivá. De a tárgyak szerepe mégiscsak a termelésben a legfontosabb. A tárgykultusz, az életforma-kultusz elválaszthatatlan attól, hogy ebben a társadalomban a tárgyak termelésében dől el minden; a tárgyak, a termékek mint áruk a világpiacon összeméretnek, s ez az összeméretés (amelyben a minőség csak egyik és korántsem a legmeghatározóbb tényező) szabja meg minden szereplő helyét a versenyben – egész társadalmakét is. Aki aláveti magát a piac szabályainak, aki bármilyen mértékben is belép a tárgyak piacára, annak sorsát megszabják ezek a törvények: felértékelnek és leértékelnek.⁴

Az áruk versenye, ami eredetileg csak a társadalom egyes találkozási pontjain (a társadalomegész szempontjából marginális, akcidentális jelentőséggel) érvényesült, a kapitalizmusban mindent magához alakít. Olyan, az áruviszonytól eredendően idegen – elsősorban kapcsolatépítő, érzelmi megerősítő funkciójú – cselekvések, mint az *ajándékozás*, maguk is egyre inkább tárgyversennyé válnak, amit az ádventi bevásárló-rohamok idején a médiában hosszú évek óta szinte rituális szokássá lett felpanaszolni. Az ajándékozó státuszát ebben a tárgyversenyben nyilván az erősíti meg, ha ajándéka „bőkező”, lehetőleg bőkezőbb, mint amit ő kapott, s ez persze arra készteti a megajándékozottat, hogy – ha bírja – legközelebb ő még jelentősebb ajándékkal álljon elő. Ez a verseny a legésszerűtlenebb pazarlásig mehet el – ami azonban nem pusztán a kapitalista verseny társadalomra jellemző. (Amikor az első megfigyelők felfigyeltek a potlecs jelenségére, ráismerhettek benne saját társadalmuk irracionálisára, de alapvetően mégis csak azt írták le, hogy már az ősi társadalmakban is jelen lehet az olyan ajándékozás, amely a pazarlás licitjével jelzi a maga státuszát, s igyekszik versenyelőnyökre szert tenni. Mauss definíciója szerint a potlecs, ez az ajándékozási és lakoma-rítus: „rivalizálás, [mely] egyrészt akár harchoz, az ily módon összeütköző főnökök és nemesek megöléséhez vezet, másrészt a felhalmozott javak fényűző megsemmisítéséhez, melynek célja, hogy a vetélytárs, ugyanakkor szövetséges főnököt (...) felülmúlják. (...) mindenekelett a nemesek

abbéli küzdelmének vagyunk tanúi, hogy egymás között rangsort állítsanak föl, amiből később nemzetségük majd hasznot húz” (Mauss 2000:203). A pazarlásban való licitálás továbbá a legkülönbözőbb társadalmakban előfordul, elsősorban dekadenciába fordult társadalmakban – a késő római birodalomtól a barokk udvari világon át a mai centrumokig – s elsősorban – bár korántsem kizárólagosan – azok felső rétegeiben). A modern társadalomban azonban új fejlemény, hogy az ajándékozás *vásárlási aktussá* egyszerűsödik le, az ajándékozó lényegében nem tesz egyebet, mint a megajándékozottat *vásárlóként* kezelve „befizet” helyette egy vásárlásba (ennek legnyíltabb, legnyersebb formája a pénz ajándékozása), vagyis a korábban igen összetett közösségi szerepet egyszerű kereskedelmi szereppé fokozza le. Jóllehet az ajándékozás mozzanatában, és a hozzá kapcsolódó reciprocitásban, mint a kula-csere példája is mutatja (lásd Malinowski, 1972), eleve benne van a kereskedelem csírája, a kereskedelmet meghatározó haszon-centrizmus, és az árban kifejeződő matematizált célracionalizmus azonban hiányzik belőle és lényege inkább a közösségteremtés; az ajándékozás vásárlási aktussá egyszerűsítése éppen az ajándékozás közösségteremtő funkcióját és emocionális jellegét rombolja, és ez az, amiért ma is ellenérzéseket kelt. (Félreértések elkerülése végett: a haszonra törekvés sem pusztán a modern társadalmak sajátja – ahogy a verseny sem –; a különbség az, hogy a modern társadalmak haszon-centrikussá, verseny-centrikussá válnak. Míg a prekapitalista-premodern társadalmakban a haszonszerzés többnyire más célokra, törekvésekre – például a presztízs megszerzésére, a szakrális szférába való belépésre, kapcsolatok felhalmozásának, stb. – alávétve, nagyrészt azok eszközeként működik, a modern társadalmakban a haszon lesz a legfőbb értékmérő – melynek az összes többi cél csak eszköze lehet –, s a haszonszerzés sikerességének kifejeződése a vásárlóerő, melyet többek között a modern ajándékozási formák is hivatottak érzékelteni. A korábbi korok ajándékozójának ajándékozási gesztusa nem vásárlóerejét, hanem tekintélyét, hatalmát, karizmáját, istenáldotta-voltát, stb. hangsúlyozta. Hasonlóképpen a verseny a korábbi korokban vagy más célok eszköze volt, vagy legalábbis más, vele egyenrangú hajtóerők egyikeként mozgatta a társadalmat, a modern kor versenycentrizmusa a modern társadalom „bellum omnium contra omnes” felfogása a versenyt öncéllá és más célokat felülrő céllá teszi).

4 Gandhi is ezt (például a brit iparnak az egyébként magas színvonalú indiai textilipart és más háziiparokat a világpiacon verseny szabályai szerint a tönkretételig leértékelő hatását) ismerte fel, amikor megkezdte kampányát a brit termékek bojkottja (az egyenlőtlen feltételek közt folyó verseny kizárása) érdekében.

Versenyre nevelve...

Azt, hogy a verseny a társadalom uralkodó elve, már az *iskola* elülteti az emberben. Ma általában természetesen tartják, hogy az iskola valamilyen *skála fokozatai szerint minősíti* a diákok teljesítményét. Ez azonban egyáltalán nem magától értetődő. Ha az iskola alapvető funkciójának azt tekintjük, hogy a felnövekvő nemzedékeknek átadja a társadalomban felhalmozott legfontosabb ismeretek, tudások, készségek lényegét, ehhez nem tartozik hozzá semmiféle versenyztető értékelés. Ha az iskolára, mint leendő társadalmi szerepek betöltőinek kiképző intézményére tekintünk, akkor az már fontos kérdéssé válik, hogy az iskolát kijárt diák valóban elsajátította-e azt, amit a betöltendő társadalmi szerepekhez szükséges tudásnak tekintenek. Ez azonban még mindig csak egy igen-nem típusú minősítést igényel. (Ahogy például a középkori iparosok mesterré avatási vizsgáin is az volt a lényeg, hogy elfogadható mestermunka szülessen, vagy, hogy egy lovag teljesítse a lovaggá avatáshoz szükséges feltételeket). Ha azonban az iskolát a versenyre kondicionáló intézményként fogjuk fel, s már maga is mint versenyterep jelenik meg, akkor megjelenik – s a modern iskolára igencsak jellemző – az a minősítési rendszer, amely osztályzataival kvázi kis társadalmi osztályokba sorolja a diákokat. (Az ilyen minősítési rendszer megint csak nem a modern társadalmak kizárólagos sajátja. Jól ismert, hogy az olyan bürokratikus társadalmakban, mint már a régi Kínáé, milyen jelentőségre tesz szert a vizsgarendszer. A különbség itt az, hogy míg e bürokratikus birodalmakban a vizsgarendszer alapvetően a hivatalnok-kiválasztásban érvényesül – és hivatalnok-fokozatokat, *hivatali* osztályokat hoz létre –, addig a modern társadalmakban az általános tankötelezettség gyakorlatilag mindenkire kiterjeszti nemcsak az oktatást, hanem a minősítettséget is. Ez pontosan kifejezi azt, hogy a modern társadalomban a verseny, és a verseny által kialakított társadalmi rétegződés – mindenkit érintő – alaptörvény).

Az angol nyelvészociológiai iskola (B. Bernstein és mások), valamint Pierre Bourdieu meggyőzően mutatta ki, hogy az iskola egész rendszere, s így minősítési rendszere is miképpen szolgálja az adott társadalmi rendszer és hatalmi struktúra fenntartását. A verseny – miként az egész társadalomban – itt sem egyenlő feltételekkel folyik; a hazulról hozott előnyök-hátrányok (a nyelvhasználat, a viselkedési formák, sőt, már a külső) eleve befolyásolják a minősítést, és még ha nem lenne is így, az iskola

követelményei, az általa közvetített tudásszerkezet, a teljesítés kritériumai stb. mind a társadalom domináns csoportjainak érdekei, értékei, ismeretei és készségei, valamint az adott társadalmi rendszer domináns mozdítóerői és értékei szerint, ezekhez igazítottan alakulnak. Az iskola osztályzási rendszere azonban makacsul igyekszik fenntartani a tiszta verseny látszatát, hiszen ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalom ezt a minősítési rendszert legitimnek fogadja el. (Persze mindebben a meghatározó nem „az iskola”, hanem a társadalmi rendszer; az iskola – ha már ezt várják tőle – őszinte erőfeszítéseket tehet a minél objektívebb mérésre, s egyes tanárok még azzal is próbálkozhatnak, hogy ne az osztályszempontokat érvényesítő „rejtett tanterv” szerint, hanem azzal ellentétesen minősítsenek. Ám a döntő az, hogy a modern kor iskolarendszere a modern kor osztályviszonyaihoz termel új generációkat. Az iskola minősítési gyakorlatában megjelenik mind a piac minősítő mechanizmusainak érvényesítése (a *kurrens* tudás, a többlettudás, az innováció stb. méltánylása), mind a bérmunkát minősítő teljesítménykritériumok. Minthogy a bérmunka lényege, hogy a munka értékét mennyiségileg mérhetőnek tekintik (ez szintén a *kapitalista* társadalom sajátja, egyáltalán nem magától értetődő), ezért azok a kísérletek, amelyek az iskolai értékelést igyekeznek a felsőbb osztályok felé tolni, mindaddig meddőnek, (egyes esetekben hipokritának) tekinthetők, amíg ezt a típusú értékelést valamikor mégiscsak meg kell tenni, vagyis amíg a bérmunka rendszere és a piac minősítő hatalma érintetlen marad.

A legutolsó egy-két évszázad éppen arról szól, hogy az összemérő minősítést (s ezzel a versenyt) egyre lejjebb vitték – már az óvodába is –, s a gyermekkorban ez a bürokratizálása és versenypályává tétele ugyan valóban ellentmond a humánus szempontjainak, ugyanakkor teljesen logikus egy olyan társadalomban, amelynek viszonyai a mennyiségi mérés/összemérés elvén alapulnak. Az államszocializmus, mint bürokratikus társadalom (s egyben szintén a bérmunkán alapuló ipari társadalom), a maga értékrendje szerint szintén nagyon jól fel tudta használni ezt a rendszert (nem véletlen, hogy a forradalmi időszakoknak az ilyen minősítést a rangokkal együtt eltörölni próbáló kísérleteit az államszocialista társadalmak konszolidációja mindenütt felszámolta); a „slendrián” szocialista mechanizmusok helyére a célirányos tökéletes logika mechanizmusait helyező rendszerváltással azonban fel is erősödött a törekvés a termelés és a társadalmi struktúra működése szempontjából minél

használhatóbb minősítési rendszer érvényesítésére. A munkahelyekre betörő „minőségbiztosítás” valójában igyekszik mindent a *menyiségi* mérhetőség „objektivitásának” hatókörébe terelni, s az iskolákban (az összes oktatási fokozatban) is erősebbé vált a verseny hangsúlyozása. Egyrészt az iskolák között korábban is fennállt színvonalkülönbséget elkezdtek természetesnek tekinteni, és ha nem is abban a mértékben, ahogy az például a második világháború előtt volt (mikor is a tíz-tizenkét éves korosztályhoz tartozó gyerekek közül némelyek gimnáziumba, mások polgáriba, megint mások elemibe jártak, s e három iskolatípus nagyon különböző szerepekre szocializált, már ebben az életkorban lényegében eldöntve a gyerekek későbbi társadalmi helyzetét), újra megjelent az iskolatípusok pluralizmusa (a szocialista időszakban is megvolt megosztás – gimnázium, szakközépiskolák, szakmunkásképző – mellett a négy-hat-nyolc osztályos gimnáziumok, alternatív gimnáziumok, két tannyelvű gimnáziumok, stb.), ami például az általános iskolák között is jelentős különbségeket okozott, egyes iskolákban a negyedik és hatodik osztály után „lefölözve” a diákállományt. Az iskolák közötti versengés egyébként is tovább fokozódott. Rendszeresen közzétett információ az *iskolák rangsora* (amelynek kialakítására egyre több kritériumot alkalmaznak: felvételi eredmények, OKTV helyezések, nyelvvizsgák száma, stb.), ezek pedig mind a piaci értelemben vett versenyképesség mércéi (s nem az szabja meg például egy iskola értékét – a közvéleményben sem –, hogy mennyire képes *felzárkóztatni*, vagy, hogy mennyire segíti elő a gyerekek fejlődésének – nem teljesítményben mért – *harmóniáját*). Az iskolai záróünnepélyeken azokat (csak azokat) emelik ki, akik versenysikereket, díjakat, helyezéseket értek el, s egyre több jutalmazási forma (iskolai plakettek, országos díjak) jelenik meg a „legjobbakon” belül is a legeslegjobbakra kiemelésére. Hasonlóképpen versenyelőnyöket (és nem felzárkózási képességet) mérnek a felvételi pontszámokat kialakító tényezők.⁵ A kaotikussá váló oktatási és minősítési rendszerben a társadalom előnyösebb helyzetű csoportjai igyekeznek megta-

lálni azokat a feltételeket, amelyekkel gyermekeik előnyösebb helyzetbe hozhatók. Mivel a nyelvismertet a piacon az egyik legjobban értékesíthető tudás, jelentős versenyelőnyt halmoznak fel az egy-egy nyelvet anyanyelvi vagy azt közelítő szinten oktató iskolák, de sokan ennél is jelentősebb előnyre törekedve külföldön járatják iskolába gyermekeiket (legalább egy évig), s már nem csak egyetemen, hanem középiskolában, s – az osztrák határ közelében – némelyek már általános iskolában is. (Ez egyáltalán nem kifogásolható, csak növeli az egyenlőtlen lehetőségeket azokkal szemben, akik ezt nem teszik vagy tehetik meg). A minősítés egyébként egyre differenciálódik. Megjelentek a teljesítményt (például az érettségi-teljesítményt) százalékban mérő rangsorok: ezek látszólag csupán az objektívebb-finomabb mérés eszközei a hagyományos ötfokú skálával szemben, valójában azonban a minél differenciáltabb besorolás még élesebbé teheti, még egyértelműbben hangsúlyozza a versenyjellegét. A versenyben hagyományosan jelentős előnyöket eredményeznek a *kapcsolathálók*, (ezek alakítása – pontosabban a társadalmi érvényesülés szempontjából előnyös kapcsolathálók alakítása – jelentős mértékben ismét csak a társadalomban egyébként is előnyös helyzetben lévő csoportok gyermekeinek kezében van). Minthogy a tárgykultúra, mint az előző alfejezetben hangsúlyoztuk, maga is kifejezője a versenyben elfoglalt pozícióknak, az öltözködés és a különböző presztízstárgyak az iskolában is részt vesznek a stratifikációban. (Az ideológiájában egalitáriánus és lefelé nivelláló államszocializmus „diktatórikus” iskolai egyenköpenyeinek eltörlése szimbolikusan is jelezte, hogy ezen a terepen is megnyílt a „szabad verseny” lehetősége).

Bár mindig vannak, akiket a verseny motívál, a versenyszempontok dominanciája az egyik tényezője annak, hogy az iskola sokféle ambivalenciával megterhelt, s a gyerekek jelentős része számára nem egyértelműen vonzó intézmény. (Minél erősebb a verseny-nyomás, annál erősebb a stressz, mint ezt az egyik leginkább versenyszemléletű oktatási rendszerben, a japánban feltűnő mértékben megjelent diák-öngyilkosságok, vagy a versenyben lemaradók között világszerte fokozódó agresszív iskolai cselekmények is mutatják). A piaca és bér munkára alapozott társadalom azonban nem mondhat le a versenyről, s ezért az iskolának, akár tetszik ez a gyerekeknek, akár nem, amíg ez a társadalmi rendszer fennáll, egyfelől jó versenyzőket – kifejezetten erre kondicionált-tenyésztett „futólovakat” – kell képeznie (amit az elitiskolákra alkalmazott „versenystál-

5 Amikor olykor korrigálni próbálják a verseny nyilvánvaló igazságtalanságait, ezt többnyire egyáltalán nem a lényegi pontokon teszik: arra hivatkozva például, hogy bizonyos tárgyakat nem oktatnak mindenütt, teljesen abszurd felvételi rendszert alakítottak ki, ahol – a néhány általánoson oktatott nyelven kívül – a nyelvszakokon nem felvételi feltétel a nyelvtudás, ahol mondjuk magyar irodalomból tett felvételi dönti el a pszichológia szakra való alkalmasságot éppúgy, mint a nyelvszakét, stb.

ló” kifejezés leplezetlenül kifejez), másfelől szét kell osztania a népszerűt „irányítóképes” és „irányítandó” rétegekre.

Verseny és spektákulum

Az iskola azonban nem az első és nem az utolsó intézmény a társadalomban, ami a versenyre szocializál. Az első intézmény a *család*, amelyen, mint *közösségformán* belül érvényesül a minden közösségben kimutatható verseny a „csipkedési sorrend” kialakítására (s ebben a versenyben kialakíthatók az egyes tagok különféle versenyekben játszható szerepei, a különféle versenyekben érvényesíthető képességei és alkalmazott módszerei); ugyanakkor a család, mint *intézmény*, az adott családnak a társadalomban elfoglalt helyén keresztül kijelöli az egyén start-pozícióját az össztársadalmi versenyben, és azokat a stratégiákat, amelyekkel társadalmi csoportja, osztálya, szubkultúrája tudja felruházni az egyént. Ilyen értelemben a család a társadalmi rendszer szerve. Abban az értelemben persze nem, hogy az egyes családok a szocializáció során alkalmazhatnak, s gyakran alkalmaznak is olyan mintákat, amelyek nem a domináns rendszer szemléleti preferenciáit képviselik, attól független, vagy akár azzal ellentétes értékrendet közvetítenek. Ezért is fontos a rendszer önfenntartása szempontjából, hogy az egyéneket mind több módon – és egész életükön át – az uralkodó szemléleti preferenciák felé tereljék. Ennek a terelésnek a leghatékonyabb eszközeként fejlődött ki a modern *média*, amely jelentős szerepet játszik a verseny-centrikus szemlélet terjesztésében.

Ha csak e versenyszemlélet legközvetlenebb média-beli megjelenési formáját, a *televíziós vetélkedőket* tekintjük, ezek ugyan nem tartoznak a média legjelentősebbnek tartott műsortípusai közé, jelentőségük mégis igen nagy, mivel mint versenyek, a verseny-centrikus társadalom legalkalmasabb modelljeiként, szimbólumaiként jelenhetnek meg, s közvetíthetik azt az adott társadalmi rendszer számára fontos alap gondolatot, hogy „verseny az egész világ”. S minthogy szórakoztató műfaj lévén milliós nézettségre támaszkodnak, szocializációs, pacifikáló szerepük is jelentős. Az egyes vetélkedők szemléletesen ki tudják fejezni kigondolói-alkalmazói társadalomképét, s ezen belül különösen azt, hogy milyen módon, milyen célok-értékek mentén, milyen emberi képességekre támaszkodva látják megfelelőnek az egyének versengését. Ezért talán

érdemes részletesebben is megvizsgálni, hogy ezek a vetélkedők milyen világképet is sugároznak.

Ha sorra vesszünk néhányat az utóbbi évek népszerű televíziós versenyek közül (pl. Legyen Ön is milliomos, Okosabb vagy, mint egy ötödikes? Megasztár, Megatánc, A leggyengébb láncszem, A széf, Activity, Szerencsekerék, Áll az alku, Mindent vagy semmit, Pókerarc, a különböző típusú valóságshow-k, a főzőműsorok mint versenyek), s ez igen különböző színvonalú játékokat csak szemléletük szempontjából vesszük szemügyre, e játékok többé-kevésbé közös nevezőjeként néhány (a korábbi korszak vetélkedőitől mindenképpen eltérő) jellegzetesség mindenképpen felvázolható:

1. A tudással, műveltséggel szemben sokkal nagyobb arányban játszik szerepet – egyes műsorokban domináns szerepet – a *szerencse*, a *véletlen*. (A szerencsekerék, mint szimbólum, nem csak a szerencse, hanem az „egyszer fent, egyszer lent” világkép jelképe is). Ez pedig olyan társadalomképet sugall, amelyben az egyén helyzete a véletlentől függ, bármikor megváltozhat. (Ha Ulrich Beck „rizikó-társadalomként” jellemzi korunkat, ezek a játékok éppen olyan világképet sugallnak, amely megfelel ennek a képletnek).

2. A szerencse, a véletlen mellett az egyén segítségére lehet ebben a világképben a talpraesett *blöffölés*, a fedezet nélküli látszat keltése. (Nem tekinthető véletlennek a póker újrafelfedezése és kultusza): a világképnek az is fontos eleme, hogy nem az igazság számít, a dolgok valósága, hanem a hatásos látszat keltésének képessége. Nem a valódi teljesítmények, hanem az önprezentáció. Egy olyan világban, amelyben hatalmas virtuális pénzek mozognak, és a spekuláció sokkal nagyobb arányban játszik szerepet a tőkék alakulásában, mint a termelés, ez a világkép-elem is valóságos viszonyokat tükröz.

3. A hatáskeltés, befolyásolás egyre növekvő szerepe avatta az utóbbi évtizedek társadalmait „kommunikációs” társadalmakká, s a *kommunikatív képességek* a vetélkedőkben is igen fontossá válnak. Egyrészt bizonyos esetekben e képességek segítenek a versenyzőknek abban, hogy „kivájják magukat” nehéz helyzetekből; másrészt a kommunikációs képességek, a stílus tesz egy-egy versenyzőt rokonszenvesé, s ezáltal „műsor-hordó” tényezővé, s ez megnöveli bent maradásának, bent tartásának esélyeit; harmadrészt egyes műsoroknak – például a kukkoló típusú valóságshow-knak – igen nagy része eleve kommunikáció. „Kommunikatívnak lenni” – ez az egyik legfontosabb képesség, ami a kor embe-reitől elvárható.

4. Általában is megnő a *pszichológiai tényezők*, a pszichológiai hadviselés szerepe. Miként a stresszel terhes életben, a piaci viszonyok között, itt is jelentős szerepet kap a versenyzők elbizonytalanítása – ezzel egyébként megint csak a tudások alkalmazása felől a véletlen, esetleges, kockázatos magatartás felé terelve őket.

5. Az elbizonytalanítás olykor a *megalázás* formáját ölti, ennek elviselése a versenyfeltételek közé tartozik. (Egyes műsoroknak – például Okosabb vagy, mint egy ötödikes, A leggyengébb láncszem – éppen ez a megalázás válik a lényegévé. Nem véletlen, hogy éppen ezek váltak be legkevésbé az államszocialista diktatúrák nyomása alól nemrégén kiszabadult társadalmakban, ahol a rendszerváltástól sokan éppen az emberi méltóság visszanyerését remélték, s nem érzik szükségét annak, hogy új típusú megaláztatások elviselésére eddzék őket).⁶ Mindenesetre feltűnő, hogy több olyan műsor is van, például a valóságshow-k nagy része, amelyben szerződésfeltétel az emberi méltóság relativizálásának elviselése. A szociáldemokrata jóléti államokban több évtizedes küzdelmek eredményeként jöttek létre az emberi méltóság bizonyos alapjogait védő törvények; ezek a játékok – persze „csak a játék kedvéért” – azt is tesztelgetik, hogy mit és hogyan lehet ebből különböző manipulatív technikákkal visszavenni.

6. A *felmagasztalás-lealázás kettőssége* a piac kiszámíthatatlan működésének világában mindenkit elérhet – erre a hullámmásra épít a valóságshow-k, vagy a Megasztár-típusú versenyek forgatókönyve is. Azok, akiket az egyik adásban a reklám-technikák sokaságával a sztárcsinálás szokott módján „mennybe menesztenek”, a következő héten arra kényszerülhetnek, hogy vesztesként – valóságosan és képletesen is a „hátsó ajtón” távozzanak a versenyből. (Az sem mindegy egyébként, hogy azt szavazza-e meg a közönség, hogy ki jusson tovább, vagy azt, hogy ki essen ki; az utóbbi, mint ellen-szenv-szavazat, mindenképpen megalázó is).

7. A rizikótársadalmat modelláló tényezők közé tartozik ez is, hogy több játékban is a pillanatnyi győztes állandó veszélyben van: a következő fordulóban valaki *még erősebbnek* bizonyulhat és legyőzheti.

8. Nagyon lényeges a *gyorsaság*. Még azokban a játékokban is, ahol a tudásnak jelentősebb szerepe van, még nagyobb a gyorsaság, a gyors reagálás

szerepe, az idővel való versenyfutás. (Mint ahogy az időtényező a piaci versenyben is létfontosságú, a gyorsabb alkalmazkodás felülír minden minőségi szempontot).

9. A gyorsaság már csak a *gyors amortizáció* miatt is fontos; az új s új divatok minden tegnapi értéket annullálhatnak, s a gazdaságban is jellemző (a profit növelésének érdekében) az egyes termékek életciklusának, életidejének állandó rövidülése. E műsorokra is jellemző a gyors amortizáció: a szereplőké, a műsorvezetőké, s kevés kivétellel az egyes műsoroké is.

10. A kooperációra építő versenyekkel szemben ezekben a játékokban sokkal nagyobb arányban kap helyet az *egyének* (esetleg családok) versenye: ahol csapatok vannak, ott is inkább az egyéni ügyességek játszanak szerepet, amennyiben van kooperáció, az is többnyire időleges, hiszen a világot a „Mindenkinek mindenki elleni harca” mozgatja. Az összességű egy fajta szociáldarwinista tézis: az élet folyamatos harc az életben maradásért, s e harcban végül is csak magadra és a szerencsére számíthatsz.

11. A játékok világgképének fontos eleme a (lát-szat)*demokrácia*: fontos a közvélemény bevonása az ítélkezésbe; a közvélemény több játékban is látszólag „élet-halál” ura. Ahogy a piacon is minden szereplőt a kereslet tart életben, s annak hiánya „pusztít el”. Az más kérdés, hogy miként a parlamentáris demokráciában érvényesülő népakarat is csak erős korlátok között érvényesül, és a többséget igen sok kérdésben nem a legtöbb szavazó véleménye, hanem az érdekeit érvényesítő legerősebb tőke mozgósítása hozza létre, akképpen ezeknél a versenyeknél sem lehet ellenőrizni, hogy a „közönségdöntések” valóban többségi közösségi véleményt képviselnek-e, hogy nem tudják-e ügyesen szervezett lobbyk érvényesíteni az akaratukat, az pedig nyilvánvaló, hogy – akár csak a társadalmi valóságban – a manipulációnak igen tág tere van a többség véleményének alakítására.

12. A szavazók, a közönség egyébként általában arctalan tömeg; az egyik vetélkedőben „falkának” hívják: a farkas) falka már Kipling *A dzsungel könyve* című modellregényében a „struggle for life” világnak könyörtelen embertömege; a *többi ember* a túlhajtott verseny társadalmában az egyén számára nem oltalmazó közösség, hanem – mielőtt az egyén „gyengének” bizonyul a versenyben: *veszélyforrás*.

13. Megváltozik a *zsűri* szerepe is. A szabályok közvetítésében, az elbírálásban továbbra is van szerepük, de a valódi értékelés – például a korábbi „Ki mit tud”-ok zsűritagjainak „oktató-nevelő” attitűd-

6 Ez az ellenállás-ellenérzés persze nemcsak az efféle játékokkal, hanem az általuk modellált antihumánus társadalmi viszonyokkal szemben is jellemző.

je helyett – a zsűritagok maguk is mindinkább csak mint show-elemek, nézettség-növelő, lelkesítés-növelő, illetve ledorongoló tényezők jelennek meg, (vagyis mint a felmagasztaló-lealázó mechanizmus fogaskerekei).

14. Egy következő, a világkép-sugallat, a társadalomkép szempontjából sem lényegtelen mozzanat a „*dupla vagy semmi*” szemlélet: a győzteshez halmozott előnyök jutnak, a főnyeremény mértéke olykor rendkívül eltúlzott, a vesztesek aránytalanul kevesebbet kapnak, (sokszor már a második helyezett is), ha kapnak valamit egyáltalán. (Ez mellesleg segít „természetesebbnek” tekinteni a valóságos társadalom csúcsjövendelmeinek léptékét is).

15. A játékok jelentős része *zéró-összegű játszma*: az egyik fél sikere a másik veszteségét jelenti. Ez a képlet is gyengíti a közösségi értékek megbecsültségét, ugyanakkor természetesen ez is megfelel a valóságos piaci játszmák jelentős részében érvényesülő törvényeknek.

16. A vetélkedők túlnyomó része nemzetközi licencek megvétele nyomán születik, és mindenütt hasonló vagy azonos szabályai vannak; ennek, amellet, hogy a médiában is érvényesíti a „nagyoknak”, a multcégeknek a társadalomban általában is érvényesülő dominanciáját, mellesleg egy olyan sugallata is van, hogy a játékszabályok *abszolút, globális érvényűek*. (A globalizáció jelen formájában az egyes társadalmaknak, kultúráknak a világpiac alá rendelését, a piaci törvények mindenütt egységes érvényesítését jelenti; s minél több minden sugározza azt, hogy a világban egységes törvények hatnak, egységes törvényeknek *kell* hatniuk, annál könnyebbnek tűnik az ilyen piaci módon globalizált világrend elfogadtatása).

17. Persze néhány vetélkedőben (például: Játék határok nélkül, Eurovíziós dalfesztivál) – mint a korábban említett sportvetélkedéseken is – érvényesül az egyes *nemzetek, kultúrák versenye* is, (hiszen a mégoly globalizált világpiaci működésében az egyes emberek – legalábbis az emberek nagy része – nemzetgazdaságok sajátos körülményei között és sajátos kulturális identitásokon keresztül vesznek részt, s ezért a piaci versenyben nemcsak az egyes egyének győzelmeit-versegeit, hanem az egyes kultúrák győzelmeit-versegeit is megélik. Egészen mást jelent a világ egységesülése egy olyan nemzet polgárai számára, amelyik dominálja a világpiacot, és egy olyan nemzet polgárai számára, akik alá vannak vetve e dominanciának). A nemzetközi vetélkedők tehát valamennyire lehetőséget adnak a nemzeti identitás és büszkeség azonosuló és/vagy

kompenzáló átélésére, de ugyanakkor – az egységesítő cél érdekében – vagy igyekeznek elmosni, minimalizálni, illetve egy-egy „egzotikus” vonásra redukálni a nemzeti különbségeket, és a közösséget, a nemzetköziséget hangsúlyozni; vagy – mint például az Eurovíziós szavazás esetében – azt sugallja a műsor, hogy a világ (Huntington „kultúrák harca” modelljének megfelelően) „kulturális családokra” oszlik. (Míg ugyanis a hidegháború idején mindkét oldalról azt sugallta a média, hogy a saját nemzetbeliek kivül a Vasfüggöny által kijelölt „szövevényekkel”, a hasonló sorsú társadalmak képviselőivel kell rokonszenvezni, a hidegháború megszűntével a „kulturális rokonság” modellje került előtérbe, s az Eurovíziós fesztiválok az egyes nemzetek szavazói valóban általában a kulturális értelemben vett rokonok mellett állnak ki).

18. Végül nagyon fontos mindezen vetélkedőkben a *látvány* szerepe. Mivel a televízió alapvetően vizuális műfaj, ez magától értetődő, de ezen túl is: magában a verseny kimenetelében is egyre nagyobb a látvány-tényezők szerepe (míg a fények-árnyékok, az öltözékek megkonstruálása abban játszik nagy szerepet, hogy segítségükkel aláhúzzák a műsorok világkép-sugallatának olyan elemeit, mint a „fent” és a „lent” szembeállítás, a világ „mennye” és „pokolra”, ítélokra és megítéltekre osztása, a siker csillogásként való megjelenítése; az egyes játékosok külső megjelenése, a gasztronómiai műsorokban az ételek látványa, a kukkolós műsorokban a tárgyi környezethez való viszony már mint a versenyt befolyásoló tényezők is szerepet játszanak. Ahogyan az utóbbi évtizedek világa általában is „látványtársadalommá” változott (lásd erről Debord 1995, 2006), a design, a csomagolás megnőtt szerepétől a termelés és a társadalmi viszonyok világának mind totálisabb digitalizációjáig, amely az embereket munkában és szórakozásban képernyők elé ülteti, s a valóságot mindinkább virtuális kép-valósággal helyettesíti.

Mindent összevetve a vetélkedők tehát, amelyek alapvetően konstruált művilágokat, mesterkelt szituációkat hoznak létre és nagy mértékben áthatja őket a manipuláció, abban az értelemben a „való világ” tükröi, hogy elemeik azt a világképet sugallják, ami a világban uralkodó viszonyokat képezi le. (S mint versenyek, természetesen azt is, hogy a világ lényege a verseny). Manipulatív természetük azonban abban is érvényesül, hogy a különböző célkövetések eredőjében alakuló világnak *csak ezt* az oldalát hangsúlyozzák; azt a benyomást erősítik, hogy csak ez a világ lényege; vagyis hatékonyan (s minthogy implicit propagandát folytatnak, a nyílt propagandánál

sokkal hatékonyabban) érvelnek a piactársadalom, a haszon-centrikus, versenycentrikus társadalom (és az ezzel járó farkastörvények) örök érvénye, fennmaradása, alternatíva-nélkülisége mellett.

A „győztesek”

Ne dimenzionáljuk túl a dolgokat! – mondhatja az elfogulatlanságra törekvő olvasó. Hiszen ami a televíziós játékokban megjelenik, végső soron csak játék, szórakoztatás. Persze az is. De mindennek érdemes megvizsgálni a szimbolikus dimenzióját is. S akkor vizsgáljunk meg még egy jelenséget, ami már végképp nem sorolható az ártatlan játék kategóriájába.

A versenytársadalom lényegéhez tartozik, hogy a verseny győzelemért folyik, és győztesei vannak. Minden eddig ismert társadalomnak vannak a társadalmi struktúrában „fentebb” és „lentebb” elhelyezkedő tagjai, a versenytársadalomnak ebből a szempontból az a sajátossága, hogy a „fenti” pozíciókat egyértelműen versenygyőzelemnek tulajdonítja.

Mint a bevezetőben utaltunk rá, a versenynek vannak jelentős előnyei (elsősorban az innovációban, egyes individuális képességek kifejlődésében, és abban, hogy nem hagy „elkényelmesedni”); és mivel a kapitalista társadalom ezekre az előnyökre támaszkodva tartható életben, szükség van a verseny fenntartására is. Tehát a kapitalista társadalmakban a verseny valóban az egyik legfőbb hajtóerő és valóban mindig jelen van. Ugyanakkor, mint a bevezetőben erre szintén utaltunk, a verseny nagyon kevésbé „szabad verseny”, a „cipőtisztítóból milliomos” lehetőségét ez a társadalmi forma valóban biztosítja, de a valóságban csak kivételesen; s bár van mozgás mind az egyes társadalmakon belül, mind az egyes országok közötti hierarchiában, a hierarchiák nagy része – mint ezt például a világrenszer-kutatások statisztikailag kimutatták – stabil és állandóan újratermelődik. A tipikus nem a mindenki versenye mindenkivel, hanem az, hogy a különböző társadalmi csoportok külön pályákon, a csoporton belül egymással versenyeznek. Ennek ellenére a rendszer fenntartóinak alapvető érdeke, hogy úgy tűnjék, a verseny szabad, hiszen ebben a rendszerben, ahol sem a transzcendens legitimitáció, sem a hagyomány legitimáló ereje nem működik, s ugyanakkor a gazdasági-termelői szférában a többségi akarat sem érvényesülhet, a verseny szabadsága az egyenlőtlenségek egyetlen legitimálója. Ezért a média (és általában az egész propaganda) nagymérték-

ben arra irányul, hogy a szabad verseny, a magányos hős, az „amerikai álom” mítoszát fenntartsa. Paradox módon ennek része az e társadalmat mindig is jellemző *elitizmus* is. (A polgári társadalom, amely a maga antifeudális forradalmát az egyenlőség-eszmény jegyében vívta meg, kezdeteitől egyszersmind elitista is, csak – ellentétben a prekapitalista társadalmak elitkultuszaival – a maga elitjének kultuszát versenyteljesítményekre alapozza). Ez az elitizmus egyfelől azt sulykolja, hogy egyesek, mint másoknál kiválóbbak, mindenféle előnyökre méltók,⁷ másfelől azt igyekszik elhitetni, hogy az előnyök ebben a társadalomban mindig (vagy legalábbis többnyire) – a valamiben való – kiválóságnak, vagyis valamiféle versenygyőzelemnek köszönhetőek. A tág értelemben vett (nemcsak sportolókat, színészeket, énekeseket, hanem tudósokat, művészeket, politikusokat, sikeres üzletembereket is övező, de például a valóságshowkkal az „utca emberei” közül is egyeseket felragadó) sztárkultusz állandóan cserélt ünnepeitjeivel a mindent átható, mindenki részvételével zajló szabad verseny érzetét igyekszik fenntartani (mint ahogy a nemzetek közötti viszonyban hasonló hatást céloz meg a hírműsorokban hol az egyik, hol a másik ország felé forduló figyelem); és ugyanakkor igyekszik teljesen elfedni azokat a mechanizmusokat, amelyek a társadalom megosztását, az elitek előnyeinek valódi forrásait biztosítják. Magára az elitizmusra mindenképpen szüksége van ennek a társadalomnak, hiszen csak a győztesekre koncentrált figyelemmel lehet elfogadtatni, hogy egyáltalán szükség van „győztesekre”.

Az elitizmus előretörése a rendszerváltás egyik leglátványosabb kísérőjelensége volt. Az államszocializmus is hierarchizált társadalom volt, amelynek megvolt a maga elitje, de a korai szakasz irracionális, a vallási kultuszokat utánzó (azok transzcendens alapjait a forradalom mítoszával helyettesíteni próbáló) vezér-istenítése után ezekben a társadalmakban inkább az lett jellemző, hogy az elit előnyeiket igyekeztek elleplezni, és az előnyök élvezetének minden formáját legalábbis az ideológiában szegynivalónak, gyanúsaknak tüntették fel, s minden előnyszerzés mindvégig alapot adott a támadhatóságra (amit persze a gyakorlatban mindig csak azokkal szemben használtak ki, akiket el akartak távolítani az elitből). Az „elit, elitizmus” ezekben az ideológiájuk szerint egalitárius társadalmakban egy-

7 Éppen ezért is lesz a polgári társadalomnak kezdettől – a reneszánsztól – fogva szimbolikus alakja, hősza a „zseni”: a másoknál több előjogra jogosultak sorába *kiválósága* révén emelkedő ember.

értelműen negatív fogalom, az egyik legfőbb szitokszó volt. A rendszerváltással ez megfordult: az „elit” fogalma kezdett pozitív kicsengésűvé válni. (Míg az egalitárius ideológia alapján nem lehetett igazán elfogadhatóan indokolni az egyenlőtlenséget, most a versenyideológia megadja ezt az indokot: a „versenygyőzelem” formájában).

A médiában, tévéműsorokban, magazinokban központi szerepre tett szert az elit iránti érdeklődés. Nem véletlen, hogy „Elite” címmel külön magazin is jelent meg, a médiában külön csatornaként a Story tv (tulajdonképpen = Sztár tévé). Néhány éve rendszeresen közlést tesz a leggazdagabb 100 magyar listáját (ez a forma is a verseny-jelleget sulykolja),⁸ mint ahogy ugyanígy mutatják be a világ leggazdagabb embereit, a Time magazin Az év emberét (ez utóbbinak is megjelent hazai változata is). Az állami bürokrácia kitüntetési rendszerének alternatívájaként hangsúlyozottan „verseny” végeredményeként jutalmazták a különböző területek kiválóságait a Prima primissima díjjal.⁹

Az elit elkülönülése számtalan formában megtörténik. Elkülönülnek az elitfogyasztás üzletei, (lásd például az Andrassy út átformálódását), az elit által használt márkák (Gucci, Versace, Vuitton), az elit által használt ételek (a megkülönböztető ételek italok a szarvasgombától a százezreket érő óborig); a lakáskultúra lapok szétválnak, s egyesek közülük az elit-lakások bemutatására szakosodnak. (Az elit-üzletek megjelenése párhuzamos a piacgazdaság térnyerésével: míg a szocialista országok többségében az elit ellátását zárt bolthálózat biztosította, Magyarországon, ahol a piacgazdaságba való átmenet a hatvanas évektől megkezdődő, el-elakadó, de a rendszerváltással célba érő fokozatos folyamat volt, az IKKA boltok után kivételként megjelenhetett olyan üzlet is, mint a Rotschild szalon, ami, néhány más hasonló üzlettel együtt, az adott viszonyok korlátozta módon ennek a későbbi folyamatnak az előhírnöke volt).

Az elit elkülönülése természetesen az egész életmódot érinti. A jövedelmi olló egyre inkább

8 Ahogy egyébként a világ minden jelenségét igyekeznek a versenypályára terelni, lásd az olyan műsorokat, mint a világ tíz legnagyobb mérnöki teljesítménye, tíz legveszedelmesebb állata, tíz legnagyobb átverése, stb. vagy a Guinness rekordok – és az ezeket övező médiaérdeklődés – egész rendszerét.

9 Megint csak nem véletlen, hogy a nyugati világ „hazaérkező” nagyköveteként Spéter Erzsébet által kezdeményezett formát végül a magyar nagytőke egyik legprominensebb képviselője, Demján Sándor vitte igazán sikerre.

szétnyílik, elit lakóövezetek kezdenek kialakulni, ahonnan kiszorulnak a nem-elit csoportok tagjai (megint csak hozzá téve, hogy ez is megvolt a szocializmus idején is – Rózsadomb, Pasarét, Szabadság-hegy, stb. – de a legfőbb vezetők körül-védettségtől eltekintve ezeknek az övezeteknek a lakossága sok szempontból kevert volt). Az elit külön rendezvényeket szervez a maga számára (az egyik ilyen, a magát az elithelyzetet is szimbolizáló rendezvény az Operabál – nem véletlen, hogy éppen ehhez kötődik a most már a bállal együtt hagyományossá vált ellentűntetés). A turizmus kínálatában megjelennek külön az elitet megcélzó luxusutak, de ez tovább fokozható: ma már az igazi elit-turizmus (a trópusokra, egyéb egzotikus helyekre) az egyéni igények szerint megszervezett, külön idegenvezető által bonyolított út. Az elit életformájának fontos eleme, hogy mozgásterének nem csak Magyarországot tekintti: a gyerekeket gyakran külföldi iskolákban, drága intézetekben taníttatják, magukat külföldön gyógykezeltetik (mindezzel persze leminősítve a hazai oktatási és egészségügyi rendszert), az elitnek a „kulturális tőke” szerzésétől sem elzárkózó csoportjai látogatói a bécsi újévi koncertnek, a nemzetközi elit által látogatott különböző kiemelt zenei eseményeknek. Jellemző, hogy magánünnepeiket, magánszórakozásukat az elit tagjai a *közesemény* rangjára emelik: a születésnapokon, esküvőkön, a társasági érintkezés egyéb magánrendezvényein a „közkincseket” mintegy magánosítják: esküvő a Mátyás templomban vagy a Bazilikában; kibérelt dunai hajón (ezzel legalább időlegesen és szimbolikusan mintegy magánbirtokba véve a folyót is); a magánünnepeken neves előadók privát szerepeltetése (mintegy „kibérelése”). A birtokbavétel kiterjed vízre, levegőre, sőt, a kozmoszra is. (Jachtok, magánrepülők, űrhajó-turistautak...).

Az elitizmus – a demokratikus felszín mellett – bekerül a *politikába* is. A politikusok öltözködése is igazodni kezd hozzá, az elithez tartozás kifejezésére milliós öltözékek tűnnek fel (politikusokon is). Ennél még lényegibb az az elitizmus, ami a politikusoknak a *társadalomhoz való viszonyában* válik jellemzővé. Az olyan – a közvéleményt persze felbőszítő – nyilatkozatok, amelyek a nemzetközi elit életformája, tapasztalatai alapján formálnak – a mindennapi tapasztalatokkal éles ellentétben álló – véleményt a magyar állapotokról, a politikai elitnek – legalábbis a politikai elit nagy részének – a társadalomtól való teljes elszakadását bizonyítják. Ez megnyilvánul abban is, hogy a politikai elit körében az utóbbi években szinte divattá lett a „nép”

lenézése. Ha egy politikai párt látványosan veszít egy választáson, ezt azonnal a nép éretlenségével, félrevezethetőségével, ostobaságával magyarázzák. Ha a nivelláció idején a fő szitokszó az „elitizmus” volt, az elitizmus világában éppen ellenkezőleg, a „populizmus” számít ilyen szitokszónak: az elit előjogainak bármilyen kétségbevonását, működésének kritikáját ezzel a bélyeggel hártva el. Nemrégén született egy felmérés arról, hogy a társadalom mely foglalkozási kategóriákat milyen bizalommal illet. Az élén a tűzoltók voltak, a lista végén az újságírók és a politikusok. Az elit(izmus) reakciója itt is az volt, hogy a nép „elbutult” (összekapcsolva ezt az oktatási rendszer eredményességének romló mutatóival). A „nép” azonban egyáltalában nem butult el (az oktatási rendszer tönkretételéért sem a „nép” a felelős); a „nép” ebben az esetben is csak azt jelezte, hogy míg a tűzoltóság ma még helyel-közel funkcionálisan működik, és a tűzoltók erkölcsi hozzáállásában általában nem látnak problémákat, ez a politikusok és az újságírók többségéről a legkevésbé sem mondható el.

Az elitizmus egyébként egyre leplezetlenebb formát ölt: „tréfás” kiszólásként terjed elithelyezett menedzserek körében a hatáskörükbe tartozók „rabszolgákként” való aposztrofálása, és mind többek körében válnak elfogadhatóvá olyan ideológiák, amelyek – az eredeti polgári eszményekkel ellentétben – a kevesek, a választott kisebbség felsőbbrendűségét, (politikai értelemben diktatúráját) tartják a legjobb megoldásnak.

Az elitizmus egyik legnagyobb csúsztatása az *áldozatok* „vesztesnek” nevezése: elleplezve azokat a folyamatokat, amelyek egyesek érdekeit érvényesítve másokat igen hátrányos helyzetbe hoznak, vagyis nyersen szólva: elleplezve egyesek mások fölötti uralmát; ez a szemlélet makacsul igyekszik fenntartani a *verseny* (és a mindenki számára közös verseny-pálya) képzetét. A társadalomtudománynak ebben a csúsztatásban nem (volna) szükségés részt vennie.

Lehet más...?

A verseny az emberi társadalomban sohasem fog megszűnni, hiszen, mint ahogy mi is ebből indultunk ki: a különböző létezők közötti verseny az élet egyik alapvető törvénye. De az sem szükségszerű, hogy a verseny – egyetlen társadalmi forma (sok hazzonnal járt és egyre több ártalommal járó) sajátos megoldási módjaként – a jelen módon domináns maradjon. Egy olyan társadalomban, amely a to-

tális verseny eszményét hirdeti meg, természetesen mindenki versenyezni akar, ám minél többen alkotják a társadalmat, annál kevesebben lehetnek csak győztesek, annál kevesebbek lehetnek csak relatíve a csúcson. Az emberi populáció kihasználtsága így egyre rosszabb, a frusztráció pedig egyre többeket érint. Amikor valamelyik emberi hajtóerő, képesség-, lehetőségfajta „túlfut”, túlságosan, egyoldalúan dominánssá válik, a megoldás például az lehet, hogy egy másik, hasonlóképpen alapvető hajtóerő, képesség-, lehetőségfajta felerősödésével kiegyensúlyozzák. Az embernek pedig legalább olyan lényeges sajátossága például a kooperáció, mint a verseny.

Az alternatíva lehetőségeit már ma is sok példa jelzi. (Az államszocializmus nem volt valóságos alternatíva, mert bár „közösségi” társadalomként határozta meg magát, éppen a kooperáció, a közösségek megszerveződésének lehetőségét zúzta szét). De a versenyszemlélet feloldásának egyik példája egy részterületen (a természettel folytatott verseny területén) a „zöld” szemlélet térhódítása, ami a természet ellenében folytatott verseny (és a természet leigázása) helyett a *funkciómegosztást*, a természeti környezettel való megértő kooperációt ajánlja.

Hasonlóképp minden példaként említett területen vannak alternatív megoldások. Amíg még az iskola nem áll át például a *mindenkit önmagához mérő*, a mennyiségi összehasonlítás helyett a *valódi minőségelvet* alkalmazó megoldásokra, egy szellemes átmeneti megoldás E. Aronson és társai „mozaikmódszere”, melyben a feladatokat csoportok kapják, s a csoporttagok teljesítményét aszerint bírálják el, ahogy a csoport valamennyi tagja teljesít, vagyis az egyes ember nem abban van érdekelve, hogy másokkal szemben emelje ki a maga teljesítményét, hanem hogy a maga munkáját a többiekével minél eredményesebben egyesítse, és hozzájáruljon ahhoz, hogy a többiek teljesítménye is emelkedjen.

A *média* uralma is megrendülőben van. A hagyományos média hüen leképezi a verseny vertikális természetét, és jelzi a „verseny” állását, a csúcsokat és a lemaradásokat. Csakhogy ez az egyoldalú vertikálítás egyben annak a társadalmi berendezkedésnek is tükrö, amely hasonlóképpen vertikálisan tagolt (legfőképpen a tőkeerő alapján); mint közvetítő, ezt a tagoltságot, és a csúcsra kerülők érdekeit közvetíti. Az új média azonban kikezdi ezt a vertikálitást. Mint másokkal együtt Castells elég meggyőzően kimutatta, az Internet megjelenése egy olyan társadalom alakulásának kifejeződése, amely már nem vertikális, hanem csomópontos szerkezetű, s a policentrikus struktúrában ugyan fennmaradhat a

verseny is, de számos ponton szükségképpen visszahívja a kooperációt.

A verseny mindenek felettisége különben is kérdésessé válik olyan viszonyok között, ahol a tárgyak helyett szellemi javak termelése lesz a termelés fő ágazatává, vagyis olyan termékeké, amelyek a fogyasztással nem fogynak el, hanem gyarapodnak, s ezért egyáltalán nem szükségszerű, hogy verseny tárgyává legyenek (lásd erről például Garnham 2000). Mi magunk *A szellemi termelési módról* címmel publikált cikkünkben /Eszmélet, 1995/, illetve *Túlélési stratégiák* c. könyvünkben /Kossuth, 2007/ foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel, s az itt csak jelzett tendenciák részletes kifejtésére a jelenleg megírás alatt álló *A szellemi termelési mód* című könyvben teszünk kísérletet).

Ezek csak részleges példák; a társadalom egészének pontos mozgásirányát nyilván nem lehet előre látni, s ennek mérlegelése itt most nem is lehet a célunk. Ezzel az írással csupán arra szeretnénk volna figyelmeztetni, hogy a verseny-centrikus látásmód történeti fejlemény, egy önmaga lehetőségeit már nagyrészt kiaknázott korszak sajtója, (amelyben a valódi „verseny” ráadásul inkább ideologikus konstrukció, mint valóság), s melynek (a jelen viszonyok több más meghatározó elemével együtt) „örök” voltát feltételezni – rövidlátó naivitás.

Irodalom

- Aronson, E. – Blaney, N. – Stephin, C. – Sikes, J. – Snapp, M. 1978 *The Jigsaw Classroom*. Sage, Beverly Hills.
- Arrighi, Giovanni 1994 *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso, London.
- Bauman, Zygmunt 2003 *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2003 *A kockázat-társadalom*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Bernstein, Basil 1973, 1977, 1990 *Class, Codes and Control* (1-4). Routledge & Kegan Paul, London.
- Bourdieu, Pierre 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat, Budapest.
- Castells, Manuel 2005 *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Csányi Vilmos 2006 *Az emberi viselkedés*. Sanoma, Budapest.
- Debord, Guy 1995 *The Society of the Spectacle*. Zone Books, New York (magyarul 2006 *A spektakulum társadalma*. Balassi, Budapest).
- Douglas, Mary – Isherwood, Baron 1979 *The World of Goods* (Towards an Anthropology of Consumption). Allen Lane-Penguin, London.
- Elias, Norbert 1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Frazer, James G. 1965 *Az aranyág*. Gondolat, Budapest.
- Garnham, Nicholas 2000 *Emancipation, the Media and Modernity* (Arguments about the Media and Social Theory). Oxford University Press, Oxford – New York.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1995 A szellemi termelési módról. *Eszmélet*, 28:147-161.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2005 *Tárgyak szimbolikája*. Új Mandátum, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007 *Túlélési stratégiák (Társadalmi adaptációs módok)*. Kossuth, Budapest.
- Malinowski, Bronislaw 1972 *Baloma*. Gondolat, Budapest.
- Mauss, Marcel 2000 *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest.
- Mészáros, István 1995 *Beyond Capital (Toward a Theory of Transition)*. Merlin Press, London.
- Mills, Wright, C. 1951 *White Collar (The American Middle Classes)*. Oxford University Press, N.Y.